

KIRGIZCADAKİ KURT (BÖRÜ) İLE İLGİLİ ÖRTMECE KELİMELER*

*Mayrambek OROZOBAYEV, Nurgül MOLDALİEVA***

Öz: Örtmece kelimeler bir dilin söz varlığını gerek anlamsal gerekse sayısal açıdan zenginleştiren öğelerdir. Bu öğelerin ortaya çıkmasında dil dışı etmenlerin tesiri büyüktür. Bu nedenle örtmece kelimeler aynı zamanda ait oldukları dilin konuşurlarının kültür tarihi, inanç ve inanışları hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Örtmece kelimelerin bu tür özellikleri ve tabiatı çalışmamızda Kırgızcadaki kurt ile ilgili örtmece isimler üzerinden irdelenmiştir. Makalede söz konusu örtmece isimler, hem oluşum şekilleri hem de günümüzdeki kullanım alanları açısından ele alınmıştır.

Genel Türk ve Moğol kültüründe büyük öneme sahip olan kurdun Kırgız kültüründe de ayrı bir yeri vardır. Bu durum doğal olarak Kırgızların sözlü edebiyat ürünlerine, inanç ve uygulamalarına, el sanatlarına, dünya görüşüne ve diline yansımıştır.

Çalışmamız *Giriş, Kırgızcadaki Kurtla İlgili Örtmece Kelimeler, Sonuç ve Kaynakça* kısımlarından oluşmaktadır. *Giriş* kısmında kurdun genel Kırgız kültüründeki önemi, *börü* kelimesinin kullanımı ve Kırgızcadaki örtmece kelimeler üzerinde durulmuştur. *Kırgızcadaki Kurtla İlgili Örtmece İsimler* kısmında da ele alınan örtmece kelimeler ayrıntılı olarak incelenmiştir. *Sonuç* kısmında ise konuyla ilgili incelenen kelimelerin genel değerlendirmesi yapılmıştır. Böyle bir çalışmanın genel Türk dil ve kültür alanlarının araştırılmasına, Kırgızcanın söz varlığıyla ilgili araştırmaların istenilen seviyeye ulaşmasına küçük de olsa katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Örtmece, kötü adlandırma, tabu, kurt, börü, Kırgızca.

Euphemisms Related to Wolf in the Kyrgyz Language

Abstract: Euphemism words are elements which enrich the vocabulary of a language both semantically and numerically. Non-lingual factors have a great impact on the emergence of these items. Thus, euphemism words also give important clues about the cultural history, faith and beliefs of the language speakers. Our study examines such characteristics and the nature of euphemisms of the word wolf in Kyrgyzstan. The names in question are discussed both in terms of the way they are formed and in terms of their current use. The names in question

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 11.06.2019 - 10.03.2020

** Dr.Öğr.Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ardahan, Türkiye. m.orozobaev@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1270-2440.

Dr.Öğr.Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ardahan, Türkiye. nurgulmoldalieva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3152-8142.

were discussed both in terms of the way they were formed and in terms of the use of today.

The wolf, is of great significance in the general Turkish and Mongol culture and also has a special place in the Kyrgyz culture. This undoubtedly reflected upon the Kyrgyz literature, beliefs and practices, handicrafts, their world view and language.

Our study comprises of the Introduction, Euphemisms Related To Wolf In The Kyrgyz Language, a Conclusion and Bibliography. In the introduction we focus on the importance of the wolf in general Kyrgyz culture, the use of the word *börü* and the euphemism words in Kyrgyzstan. Then we examined in detail euphemism words related to the wolf in the Kyrgyz language. In the Conclusion section, we made a general evaluation of the words examined on. Thus, we believe that such a study will contribute to the literature of the general Turkish language and culture and that it will contribute to the research related to the Kyrgyz vocabulary.

Key words: Euphemism, dysphemism, taboo, wolf, *börü*, Kyrgyz language.

Giriş

Kurt, bilindiği üzere eski Türk boylarının inanışlarında çok önemli bir yere sahiptir. Kimi Türk boyları için tanrısal koruyucu ruh olarak kabul edilirken kimileri için ise kendisinden türenildiğine inanılan hayvan ata (totem), kimi toplumlar için de yol gösterici olarak algılanan rehber hayvan konumundadır. Kurdun mitsel düşüncedeki yeri ve önemi milattan binlerce yıl önce yaşamış Proto-Türklere ait olduğu tespit edilen bazı petrogliflere (kaya resimleri) de yansımıştır. Örneğin, Kırgızistan'ın Saymalı-Taş bölgesinde bulunan 6020 petroglifin 249'unda kurt ve köpek resimleri yer almaktadır (bk. Agafonova ve Kocomberdiyev, 1978, s. 35). Kurdun Türk kültüründeki yeri ve önemiyle ilgili gerek Eski Türk döneminden günümüze ulaşan yazılı kaynaklarda gerekse destan, masal, efsane, anlatı, türkü, ağıt, alkış, kargış, atasözleri ve deyimler gibi sözlü gelenek ürünlerinde pek çok veri mevcuttur. Bugüne kadar bu verilerle ilgili çeşitli alanlarda (halk bilimi, halk edebiyatı, sosyoloji, arkeoloji, dilbilim vs.) yapılan bilimsel araştırmaların sayısı da bir hayli fazladır. Ancak bu durum, kurtla ilgili bütün her şeyin yeterli seviyede araştırıldığı anlamına gelmemelidir. Konuyu daha yakından irdelediğimizde kurdun Türk diline, kültürüne ve karakterine yansıyan özellikleriyle ilgili daha çok şeyin yazılıp çizilebileceği anlaşılmaktadır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, kurdun Türk kültür tarihinde başlangıçtan itibaren yer alması ve günümüzde de Avrasya'nın en uç bölgelerine kadar yayılmış pek çok Türk boyunun kültüründe (dilinde, sözlü edebiyat ürünlerinde, geleneksel inanış ve uygulamalarında, hekimliğinde vs.) önemini korumasıdır. Kurt, tehlikeli ve saldırgan bir yırtıcı hayvan olmasının yanında gizemli, dayanıklı, cesur, duyarlı, hareketli ve özgürlüğüne düşkün bir hayvandır. Onun bu özellikleri, asırlardır konar-göçer yaşam tarzını benimsemiş, başlıca uğraşları hayvancılık olan Türk ve Moğol boylarının daha çok dikkatini çekmiş

ve ona karşı zihinlerinde birtakım önyargıların oluşmasına vesile olmuştur. Kurdun kültür tarihine derin izler bıraktığı Türk boylarından biri de Kırgızlardır.

Asırlardır hayvancılıkla uğraşan bir toplum olan Kırgızlar, kurdun ne kadar zarar verici, tehlikeli bir hayvan olduğunu çok iyi bilirler. Ancak, buna rağmen Kırgızların kurda karşı sempati duydukları şu atasözleri ve deyimlerden anlaşılmaktadır: *Bödö kargış börügö cetpeyt* “Fazla lanet kurda ulaşmaz” (İbragimov, 2008, s. 182), *Börü azığı menen er azığı coldon* “Kurdun yiyeceği (kısmeti) ile yiğidin yiyeceği (kısmeti) yoldadır”, *Börü balası it bolboyt* “Kurt yavrusundan köpek olmaz”, *Börü arığın bilgizbeyt, itke cünün ürpöytöt* “Kurd (kendi) zayıflığını bildirmez, köpeğe (karşı gelirse) tüylerini kabartır”, *Börü karısa da bir koyluk alı bar* “Kurt kocamışsa da bir koyunluk gücü vardır” (İbragimov, 2008, s. 183), *Börünün colu miñ, mergençinin colu bir* “Kurdun yolu bindir, avcının yolu birdir”, *Börüçü bürküt ölüüçü* “Kurtçul (kurt avlayan) kartal ölümcüldür” (İbragimov, 2008, s. 184), *İttey ala bolgonço börüdöy kök bol* “Köpek gibi karışık (renkli) olmaksansa kurt gibi boz (gri) ol” (İbragimov, 2008, s. 302), *İtin eesi bolso börünün teñiri bar* “Köpeğin sahibi var ise kurdun (da) Tanrısı vardır” (İbragimov, 2008, s. 303), *börünün közün cegen* “uyanık, dikkatli”, *börü toyut* “yarı aç, henüz doymamış” vb.

Diğer Türk boylarının birçoğunda görüldüğü üzere Kırgızlarda da kurdun koruyucu ruh olarak bazı insanların etrafında bulunduğu, onları çeşitli tehlikelere karşı koruyup kolladığına dair inanışlar çok yaygındır. Bu tür inanışlar Manas destanında da yer almaktadır. Örneğin, destanın başkahramanı olan Manas’ın koruyucu ruhlarından biri *Kösöö kuyruk kök börü* “tüysüz kuyruklu bozkurt”tur (bk. Orozobakov, 1982, IV, s. 340). Destanda ayrıca *Kırk çilten* olarak adlandırılan “kırk koruyucu ruh” da Manas’a ilk defa kurt kılığına girerek görünmüştür. Buna benzer motiflere diğer bazı Kırgız destan ve masallarında da rastlanmaktadır. Halk ağzındaki söylentilere göre 19. yüzyılda yaşamış Balbay Baatır, Ömür Baatır gibi kahramanların koruyucu ruhları *kök cal* “yeleli bozkurt, kurtların en cesur türü” imiş. Ayrıca Balbay Baatır’ın annesi Aycan Hanım, Balbay’a hamileyken yeleli bozkurdun kalbine aşerdiği hakkında söylentiler de vardır (bk. Kençiyev, 1992, s. 6). Kurtla ilgili bu tür inanış ve uygulamalara Kırgızlar arasında epeyce rastlamak mümkündür. Kırgızlarda her hayvanın hâmisinin (Kırgızlar *pir* derler) olduğuna dair inanış da yaygındır. Buna göre kurdun hâmisi, *Karşan Ata*’dır¹ (Mukambayev, 2009, s. 460). Ayrıca kurdun derisi, dişi, ödü, karaciğeri, tırnağı, rahmi, aşık kemiği, sinir dokuları gibi organlarının Kırgız halk hekimliğinde tedavi malzemesi olarak yaygın bir biçimde kullanıldığı bilinmektedir (bk. Orozobayev, 2018, s. 509).

Kırgızcanın yazı dilinde kurdun esas adı “börü”dür (bk. Akmataliyev ed. 2011, I, s. 316). Kırgızcanın bazı güneybatı ağzlarında “böörü” şeklinde de kullanılır (bk.

¹ Kimi sözlü ya da yazılı kaynaklarda *Börü Ene* olarak da geçer (bk. Baygaziyevev 2008).

Mukambayev, 2006, s. 255). Bunun yanı sıra kurdun çeşitli cinslerine göre adlandırılan ve *börü* kelimesinin yardımıyla türemiş *kök börü*, *çiye börü*, *köğönçü börü*, *şagal börü*, *çöö börü*, *kızıl börü*, *deñ börü*, *kök cal börü*, *tamakçı (börü)* gibi adları da vardır. *Börü* kelimesi, Köktürk yazıtlarından bu yana kullanılagelmiş bir kelimedir. Divân-u Lugâti't-Türk'te bu kelime, 15 defa geçmektedir. Bugüne kadar kelimenin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşturulmuş değildir².

Günümüz Kırgızcasında *börü* kelimesinin esas anlamını korumakla beraber boy adı, insan sıfatı, oyun adı, bitki adı, vadi vs. gibi çeşitli yeni anlamlar da kazandığı yani anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Örneğin, *Börü* “Kırgızların Oñkanat (Adigine) boylar birliği içerisinde yer alan bir boy” (Karatayev ve Eraliyev, 2005, s. 112), *börü* “Her türlü zorluğun üstesinden gelen kişi” (Mukambayev, 2009, s. 256), *böörü korow* “Pamir ağ. Birkaç çocuk toplanarak “koyun”, “avcı”, “adam”, “çoban” olarak birbirlerini kovalayıp oynanan oyunun adı” (Mukambayev, 2009, s. 255), *kök börü* “Kırgız, Kazak vb. Türk boylarında oynanan at sporu, geleneksel oyun türü” (Arıkoğlu vd. 2017, II, s. 1347), *çoñ böörü* “Pamir ağ. Çakmak taş oyunundaki bir durum” (Mukambayev, 2009, s. 255), *börü karagat* “Kadın tuzluğu, diken üzümü” (Arıkoğlu vd. 2017, I, s. 414) vs.

Kırgızcanın söz varlığında “kurt” anlamında *börü* kelimesinin dışında da pek çok kelimenin kullanıldığı bilinmektedir. Bu kelimelerin ortaya çıkış sebeplerinden bazıları, yukarıda belirtildiği gibi Kırgızların kültür tarihindeki kurdun önemiyle başka bir deyişle dil dışı etmenlerle alâkalıdır. Daha anlaşılabilir bir şekilde söylemek gerekirse toplumdaki kurda karşı kalıplaşan çeşitli önyargılardan dolayı kurdun Kırgızcadaki esas ismi olan *börü* kelimesi tabu söze dönüşmüş olup, onun yerine dolaylı olarak “kurt” anlamında kullanılan bazı örtmece kelimeler ortaya çıkmıştır.

Bilindiği üzere örtmece kelimeler, çeşitli sebeplerle kullanılması yasaklanan ya da söylenirken utanılan, uygunsuz ve kaba olabileceği düşünülen kelimelerin yerine kullanılan kelimelerdir. Kullanılması yasaklanan kelimelerin önemli bir kısmının kaynağı tabuyla ilişkilidir. *Tabu* ise temeli mitler, gelenek-görenekler, totemizm, animizm, şamanizm gibi inanç sistemleri ve çeşitli ahlak kurallarına

² *Börü* kelimesinin kökeniyle ilgili ayrıntılı bilgi için aşağıdaki kaynaklara bakılabilir: Doerfer (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II*, Wiesbaden, s. 333; Sevortyan (1978), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Moskva, s. 219; Clauson, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, s. 356; Gülensoy, (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (C. A-N). s. 174. Ankara: TDK Yay.

dayanan, bu kurallar ve inanışlar gereği dokunulması, yapılması, isimlerinin dile getirilmesi yasaklanan varlıklar ve davranışlardır.³

Kırgızların inanç dünyasında kökeni İslam öncesi devirlere uzanan geleneksel Türk inanç sisteminin önemli bir yeri vardır. Bu inanç sistemi çevresinde kalıplaşan gelenek-görenek, örf ve âdetler içerisinde kullanılması yasaklanan pek çok isim ve tabulaşmış söz mevcuttur. Örneğin, aile içerisinde gelinin kaynata, kaynana, kayınbiraderlerinin isimlerini söyleyememesi, onların yerine çeşitli örtmece isimler kullanması; toplumun çiçek, çıban, sarılık vb. gibi hastalıkların esas ismini söylemeyip örtmecelendirmeleri ve ölüm ya da ölmek kelimelerini kullanmaktan kaçınarak bu anlamdaki farklı ifadeleri kullanmaları gibi⁴.

Örtmece kelimelerin Kırgızcanın sözvarlığını daha çok anlamsal açıdan etkilediği ve zenginleştirdiği bilinmektedir. Ancak, sözcük yapımının yapıbilimsel (morfolojik) ve söz dizimsel (sentaktik) yöntemleriyle oluşan örtmece kelimelere de rastlanmaktadır. Bu durum, örtmece isimlerin yapısının çeşitliliğini, çeşitli kelime yapımı yöntemleriyle ortaya çıkabileceğini göstermekle birlikte bu kelimelerin kullanım alanlarıyla ve tarihsel derinlikleriyle ilgili bazı soruları da akıllara getirmektedir. Örneğin, örtmece isimlerin lehçelerdeki kullanım alanları hangi seviyededir? Yazı dilinde kullanılıyor mu? Bir lehçede kullanılan bir örtmece isim diğer lehçelerde de aynı anlamda görülebilir mi? Bu tür örtmece isimlerin kökeni tarihî sahalara ait eserlerde mevcut mudur? Lehçelerdeki tabulaşmış kelimeler lehçeden lehçeye farklılık arz eder mi? gibi sorular günümüzde henüz tam anlamıyla cevaplandırılmış değildir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Kırgızcadaki kurtla ilgili örtmece isimler, yukarıdaki soruların açıklığa kavuşturulmasına küçük bir ölçekte de olsa katkı sağlamak amacıyla dilsel açıdan ele alınmıştır. Bununla birlikte örtmece isimlerin tabiatını anlamak ve bu kelimelerin dil dışı etmenlerle ilişkisini belirlemek de çalışmamızın hedeflerindedir. Bu amaçlarla ilk önce Kırgızcanın yazı dilindeki ve ağızlarındaki kelime hazinesini içeren önemli sözlükler taranarak “kurt” anlamına gelen kelimeler tespit edilmiştir. Ardından bu kelimelerin hangilerinin örtmece hangilerinin ise örtmece niteliği taşımayan isimler olduğu ayırt edilmiştir. Burada Kırgızcadaki örtmece kelimelerle ilgili bugüne kadar yapılan

³ *Tabu* kelimesinin tanımıyla ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bu durum, tam anlamıyla *tabu* konusunun ilgili olduğu alanları kapsayacak kabul edilmiş bir tanımın olmadığına işaretidir. *Tabu* kavramının tanımıyla ilgili bk. A. Güngör, (2006), “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcük Üzerine” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Ankara, ss. 69-93, H. Aslan Erol “Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanına Etkisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK yay. C: II, Ankara, ss. 35-56.

⁴ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi almak için bk. A. Güngör, (2006) “Kırgızca ve Türkçedeki Hastalık Adlarıyla İlgili Örtmece (Euphemism) Sözcük”, (Basılmamış Doktora Tezi), Kuseyin Karasayev Bışkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, 230 s.

bazı çalışmalarda kurt ile ilgili örtmece isimlere de değinildiğini belirtmek gerekir. Ancak, bu tür çalışmalarda “kurt” anlamında kullanılan örtmece isimlerle ilgili gösterilen örnekler içerisinde örtmece isim olmayan bazı kelimelere de yer verildiği tespit edilmiştir. Örneğin, Saalayeva tarafından hazırlanan “Kırgız Tilindegi Canbarlarga Baylanıştuu Tergöölör” (2013) başlıklı makalede Kırgızcadaki “kurt” anlamında kullanılan örtmece kelimelerin içerisinde *körkoo*, *uluu*, *kokuy*, *kök cal* gibi kelimelere de yer verilmiştir. Buradaki *körkoo* kelimesi Kırgızcada “1. Mezarları kazarak cesetlerle beslenen yırtıcı (genellikle kurt); 2. *mec.* Acımasız, zalim, halka eziyet veren” (Akmataliyev ed. 2011, II, s. 76) anlamlarında kullanılır. Dolayısıyla bu kelime, Kırgızcada *börü* kelimesinin yerine örtmece isim olarak kullanılmaz. Diğer örnekler olan *uluu* ve *kokuy* kelimelerinin ise Kırgızcada “kurt” anlamında kullanıldığına dair herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. Ayrıca Kırgızcanın kelime hazinesini barındıran Konstantin Kuzmiç Yudahin’in *Kırgızça-Oruşça Sözdük I-II* (1985), Abdıldacan Akmataliyev’in editörlüğünde hazırlanmış olan *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II* (2011), Ceenbay Mukambayev tarafından hazırlanan *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü* (2009) adlı sözlüklerde söz konusu *uluu* ve *kokuy* kelimelerinin “kurt” anlamlarına rastlanmamıştır.

Saadayeva ve diğer bazı araştırmacıların çalışmalarında kurdun örtmece isimlerinden biri olarak gösterilen *kök cal* kelimesinin anlamı Kırgızca sözlüklerde “1. Boz yelesi (kurt); 2. Kahraman, cesur (epitet)” (Yudahin, 1985, I, s. 219), 1. Boz yelesi (kurdun epiteti); 2. Cesur (destan kahramanlarının epiteti) (Yudahin, 1985, I, s. 418), “1. Güçlü, canlı varlıklara çekinmeden saldıran büyük kurdun epiteti; 2. *mec.* Çekinmeyen, korkusuz kahraman, cesur” (Akmataliyev ed. 2011, II, s. 55) şeklinde açıklanmıştır. *Kök* “boz, gri” ve *cal* “yele” kelimelerinin birleşiminden ortaya çıktığı anlaşılan bu kelimenin temel anlamı, sözlüklerde de belirtildiği gibi “çok güçlü ve cesur boz yelesi kurt”tur. Demek oluyor ki Kırgızcadaki kurdun genel ismi olan *börü* kelimesinin birebir karşılığı ya da bir diğer örtmece adı değildir. Söz gelişi Kırgızcada *karışkır*, *uluma* ya da *it-kuş* denildiğinde genel olarak kurttan bahsedildiği herkesçe anlaşılmaktadır. Ancak *kök cal* denildiğinde herhangi bir kurt değil, boz yelesi çok güçlü ve cesur bir kurt cinsi akıllara gelmektedir. Ayrıca Kırgızların halk bilimi ile sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerindeki *kök cal* ile ilgili anlatılara bakıldığında onun sıradan bir kurt için kullanılmadığı iyice anlaşılmaktadır. Örneğin, Kençiyev tarafından hazırlanan 19. yüzyılda yaşamış Balbay Eşkoco Oğuluyla ilgili *Balbay Baatur Bayanı* kitabında Aycan Hatun, Balbay’a hamileyken *kök cal*ın kalbine aşerdiği anlatılır. Ancak *kök cal*, kurdun nadir görülen farklı bir cinsi olduğu için Aycan Hatun’un eşi Eşkoco Bey, onu bulmakta çok güçlük çeker ve en sonunda Mekil adlı avcının yardımıyla kurdun *kök cal* türünü bulur ve onu avlayan avcılara da at ve kürk hediye eder (Kençiyev, 1992, ss. 6-9). *Kök cal*’ın farklı bir kurt cinsi olduğuna dair ayrıntılı anlatılar, Riskulov’un *Kara Şumkar* (1991) adlı kitabında da mevcuttur. Diğer yandan *kök cal* kelimesi, tam anlamıyla kurdun örtmece ismi

olarak kullanılsaydı Kırgızcadaki *börü*nün örtmece ismi olan *karışkır* kelimesiyle birlikte bir tamlama oluşturmazdı. Günümüzde Kırgızcadaki sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinde özellikle *kök cal karışkır* tamlamasına da sıklıkla rastlamak mümkündür: *Kök cal karışkır ulam bir kaptaldan kaçırıp cattı* “Yeledi bozkurt sürekli bir o, bir bu taraftan saldırıyordu” (Riskulov, 1991). *Zamatta köz aldına kök cal karışkır menen alışıp catkan kişi keldi* “Aniden yeledi bozkurtla boğuşmakta olan kişi gözünün önünde canlandı” (Kasimbekov, 1998). Bu tür kaynaklarda *kök cal karışkır* tamlamasının yanı sıra bazen sadece *kök cal* şeklindeki kullanımlara da rastlanmaktadır. Kanaatimizce bunun amacı, *börü* kavramını örtmecelendirmek değil, *kök cal* sıfatının tamlananı olan *karışkır* kelimesini kısaltmaktır. Böyle durumlarda cümle içindeki *kök cal* kelimesi, örtmece isim niteliğinde değil, adlaşmış sıfat niteliğinde yer almaktadır. Öte yandan Kazakçada da *kökjal böri* tamlamasının sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir.

Ne var ki bütün bunlara rağmen *kök cal* kelimesinin günümüz Kırgızcasında kelimenin esas anlamı dikkate alınmadan özellikle de medyada ve bazı çeviri ve aktarmalarda “kurt” anlamındaki *börü* ya da *karışkır* kelimesinin yerine rastgele kullanıldığı görülmektedir: *Karışkır Menen Carım Saatka Sozulgan Kuralsız Karmaş: Kök Caldardı Tirüülöy Karmap Üyürlörü menen Cok kalğan Mergençiler* “Kurtlarla Yarım Saat Süren Silahsız Boğuşma: Boz Yeledileri Diri Olarak Yakalayıp Sürüsüyle Yok Eden Avcılar” (gaz. (Makale başlığı) <https://www.turmush.kg/news:282791>). Bu tür kaynaklarda *kök cal* kelimesinin tercih edilmesinin sebebi kanaatimizce *börü* kelimesini örtmecelendirmekten daha ziyade okurların dikkatlerini cümleye çekmektir.

Saalayeva'nın adı geçen çalışmasında kurdun Kırgızcadaki örtmece isimleri olarak kurtla ilgili bilmeceelerde kullanılan *munaluu baytal*, *baybarak baatır*, *çobotay*, *kıykırık* kelimeleri de sıralanmıştır. Bilindiği üzere bilmece, “Bir şeyin adını anmadan niteliklerini üstü kapalı söyleyerek o şeyin ne olduğunu bulmayı dinleyene veya okuyana bırakan oyun, muamma”dır (<https://sozluk.gov.tr/>). Ayrıca bu oyunun amacına uygun olarak kurulan cümlelerdir. Dolayısıyla bilmecelerdeki örtmece kelimelerin çoğu sadece o bilmeceyle sınırlı olup, tek başlarına aynı anlamda kullanılmayabilir. Bu türden yanlışlıklar, A. Güngör'ün “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcük Üzerine” (2006) başlıklı çalışmasında da göze çarpmaktadır.

Çalışmamız, bünyesinde Kırgızcanın kelime hazinesini en çok barındıran K. Yudahin'in *Kırgızça-Orusça Sözdük I-II* (1985), A. Akmataliyev'in editörlüğünde hazırlanan *Kırgız Tilinin Sözdüğü I-II* (2011), C. Mukambayev'in *Kırgız Tilinin Diyalektolojyalık Sözdüğü* (2009) ve H. Karasayev tarafından hazırlanan *Kırgız Tilinin Orfografyalık Sözdüğü* (2009) adlı sözlüklerdeki *börü* kelimesinin yerine kullanılan örtmece isimlerle sınırlandırılmış olup, bu kelimelerin temel anlamları ve yapım özellikleri ile çağdaş ve tarihî Türkçe

sahaları içerisindeki kullanımları araştırılmıştır. Ayrıca ele alınan örtmece kelimesinin hangi dil dışı kültürel etmenler temelinde ortaya çıkmış olabileceği de irdelenmiştir.

Kırgızcadaki Kurtla İlgili Örtmece İsimler

Kırgızcanın yazı dilinde ve ağızlarında *börü* kelimesinin yerine kullanıldığı tespit edilerek aşağıda sırayla ele alınan örtmece kelimeler şunlardır: 1. Çaň (çañdı, çañduu) ayak, 2. Çuu kuyruk, 3. Daňıt (Kök daňıt), 4. İt-kuş, 5. Karışkır, 6. Kök, 7. Kök çunak, 8. Kök serek, 9. Kudaydın iti, 10. Kurt, 11. Uluma.

1. Çaň (çañdı, çañduu) Ayak, Çanayek, Çañdıyak, Çañdayak

Kırgızcada “*Kuzey ağ.* 1. ört. Kurt; 2. *mec.* Her zaman ortalığı karıştıran, kavgacı, yaramaz” (Mukambayev, 2009, ss. 83, 1024; Yudahin, 1985, II, s. 346; Karasayev, 2009, s. 527) anlamlarında kullanılan bu kelime, *çañduu* “tozlu, kirli” (<çañ+duu) ve *ayak* “ayak” kelimelerinin birleşimiyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu kelimeye Türkçenin diğer yazı dillerinde rastlanmamıştır. Kırgızcadaki *börü* kelimesinin yerine kullanılan bu *çañ(duu) ayak* kelimesi, örtmece isimlerin kötü adlandırma (*dysphemism*) yöntemiyle ortaya çıkmış türüdür. Buradaki toplumun yaklaşımı “ayağı kirli (hayvan)”, “arkasında toz bırakan”, “geçtiği yerleri tozutan” şeklindedir. Buna benzer bir yaklaşım aynı zamanda kurdun bir diğer örtmece ismi olan *çuu kuyruk* kelimesinin oluşumunda da görülmektedir (bk. 2. Çuu kuyruk).

2. Çuu Kuyruk

Günümüz Kırgızcasında genellikle “Bulunduğu ortamlarda hep ortalığı karıştıran, dedikoducu, kışkırtıcı, kavgacı (insan)” (Akmataliyev ed., 2011, II, s. 747) anlamında kullanılan bu birleşik kelimenin ilk baştaki anlamının “kurt” olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu düşüncemizi destekleyen başka veriler de mevcuttur. N. Saalayeva’nın ve A. Güngör’ün Kırgızcadaki örtmece kelimelerle ilgili adı geçen çalışmalarında söz konusu *çuu kuyruk* kelimesi, kurdun örtmece isimleri arasında gösterilmiş ancak kaynağı belirtilmemiştir⁵. Bunun yanı sıra Mukambayev’in *Kırgız Tilinin Diyalektolojikalık Sözdüğü*’ndeki *beldik* kelimesinin anlamını açıklamak amacıyla kullanılan şu örnekte *çuu kuyruk* kelimesi “kurt” anlamında kullanılmaktadır: *Beldik uvaktısında çuu kuyrukka aldırıp civerbeyli* “(Koyunları) çiftleştirme döneminde kurda kaptırırvermeyelim.” (Mukambayev, 2009, s. 1215).

Kırgızcadaki *çuu kuyruk* ismi, *börü* kelimesinin yerine kullanılan örtmece ismin kötü adlandırma yaklaşımıyla ortaya çıkmış türüdür. Söz konusu isim, *çuu* “gürültü patırtı, yüksek ses, şamata, kavg, tartışma” (< Krh. *çoğı* “gürültü,

⁵ Bk. N. Saalayeva, *age.* ve A. Güngör, *age.*

münakaşa”) ve *kuyruk* “kuyruk; uzun bir varlığın arka kısmı; *mec.* geçmiş, geçmişte yapılan işler” (< ET. *kuğruk* “kuyruk”) kelimelerinin birleşerek “hep arkasında gürültü bırakan, geçtiği yerlerin düzenin bozan (hayvan)” anlamında kalıplaşması sonucu meydana gelmiştir. Birleşik yapıdaki bu örtmece kelimeye diğer Türk lehçelerinde rastlanılmamıştır. Ancak buradaki *kuyruk* kelimesinin yardımıyla türemiş örtmece isimler, Hakaşçada *uzun huzuruh* “*evf.* Volk /kurt/” (Subrakova, 2006, s. 858) ve Tuvacada *uzun kuduruk* “*ört.* kurt” (Suvandii, 2016, s. 139) şekillerinde kullanılmaktadır.

3. Dañıt (Kök Dañıt)

Kırgızcada “İri erkek köpek veya kurt” (Arıkoğlu vd., 2017, I, s. 782), *dañıt* “*Kuzey ağ.* 1. İri bir köpek türü; 2. *ört.* kurt” (Mukambayev, 2009, s. 321) anlamlarında kullanılan bu kelimenin kökeniyle ilgili yeterli kaynağa ulaşılamamıştır. Söz konusu kelime, Kırgız sözlü geleneğine ait ürünlerde genellikle “iri, güçlü erkek köpek” anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, “Manas” destanında *dañıt* kelimesine çok sık rastlanmaktadır. Destanda *dañıt*lar genellikle kahramanların özel yetiştirdikleri çok yırtıcı, iri, güçlü köpeklerdir. Kahraman istediği zaman düşmanlarına karşı da bu köpekleri kullanabilirler. Birilerini cezalandırırken de *dañıt*ların önüne attıkları ya da atacağı söyleyerek korkuttukları anlaşılmaktadır (Karalayev, 2010, s. 441):

Kara neet kaapırdı
Karap kılıp bir colu
Kurmandıkka çalıptır.
Col üstünö süyrötüp
Dañıttarga carıptır.

Kötü niyetli kafiri
 Perişan ederek tamamen
 Kurbanlık gibi kesmiştir.
 Yol üzerinde sürükleterek
 Dañıtların önüne atmıştır

Destanda *kök dañıt* kelimesi çok nadir olarak “kurt” anlamında da kullanılır: *..Kösöö kuyruk kök dañıt köt cagıñdan cüröt dep, kıyırısañ murun kiret dep..* “..Tüysüz kuyruklu bozkurt (hep) arkanda dolaşacak, (düşmana doğru) haykırarak yürürsen senden önce saldıracak” (Karıpkulov ed., 1995, s. 159). Kırgızcada *kök dañıt* kelimesinin “kurt” anlamı, muhtemelen örtmecelendirme yapımında kullanılan anlama dayalı benzetme yöntemiyle sonradan ortaya çıkmıştır. Söz konusu kelimeye Türkçenin diğer tarihî ve çağdaş yazı dillerinde rastlanılmamıştır.

4. İt-kuş

Kırgızcada “kurt, kurt-kuş” (Yudahin, 1985, I, s. 305) anlamında kullanılan bu kelime, *it* “it, köpek; kurt” ve *kuş* “kuş” kelimelerinin birleşmesi sonucu meydana gelmiştir: *Bügün erteñden kalsañ enesin izdep ayaksıp cogolot ce it-kuşka cem bolot* “Bugün ya da yarın geç kalırsa annesini arayarak yalnız kaybolacak veya kurda yem olacak” (Riskulov, 1991, s. 113).

Söz konusu kelime, Türkçenin diğer yazı dillerinden Kazakçada *it-kus* “kurdun örtmecelenerek söylenen diğer ismi” (Januzakov, 2008, s. 361), Altaycada *itkuş* “kurt” (Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999, s. 90), Hakasçada *it* “III. 1). Sobaka /köpek/; 2) Volk /kurt/” (Subrakova ed., 2006, s. 138), Tuvacada *it-kuş* “ağ. Volki /kurt, kurt-kuş/” (Tenişev ed., 1968, s. 601), Başkurtçada *et-koş* “hişniki /yırtıcıların genel adı/” (Ahmerov vd., 1958, s. 689) şekillerinde kullanılmaktadır. Burada söz konusu kelimeye ayrıca yapı olarak benzeyen *kurt-kuş* (Türkiye Türkçesi), *koş-çort* (Tatarca), *kuş-kurt* (Harezmi) gibi örtmece kelimelerin olduğunu da belirtmek gerekir. Ancak *it-kuş* ile *kurt-kuş* kelimelerinin oluşum şeklinde benzer bir yöntem (yaklaşım) olmasına rağmen birisinde temel öge olarak *it* kelimesi kullanılmışken diğerinde *kurt* kelimesi tercih edilmiştir. Başka bir deyişle *it-kuş* kelimesinin kullanıldığı yazı dillerinde *börü* kelimesinin örtmece ismi *it* iken *kurt-kuş* kelimesinin kullanıldığı yazı dillerinde ise örtmece isim *kurt*’tur.

İt-kuş kelimesinin bünyesindeki *it* kelimesinin “börü” kelimesinin yerine örtmeceli olarak kullanılması, Kırgızcadaki bir diğer örtmece isim olan *kudaydın iti* “kurt” kelimesiyle de örtüşmektedir (bk. 9. **Kudaydın iti**).

5. Karışık

Kırgızcada “1. Kurt, yırtıcı hayvan; 2. Kurt postundan yapılan giysi”; 3. *mec.* Açıgöz, açgözlü (Arıkoğlu vd., 2017, II, s. 1124; Yudahin, 1985, II, s. 356) anlamlarında kullanılan bu kelime, Karahanlı Türkçesinden bu yana takip edebildiğimiz *karış-* “(diş) kasılmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 687) fiiline *-kır* fiilden isim (köken olarak sıfat-fiil eki) yapım ekinin eklenmesiyle “(dişleri) kasılası” anlamında kullanılmış ve zamanla *börü* isiminin yerine geçerek örtmece isim olarak kalıplaşmıştır.

Türkçenin diğer yazı dillerinden Kazakçada *kaşkır* “1. Köpekillerden olan yırtıcı kurt; 2. Yırtıcı, zalim; 3. İnatçı, cesur” (Januzakov, 2008, s. 491), Karakalpakçada *kaşkır* “volk /kurt/” (Baskakov ed., 1958, s. 383), Özbekçede *kaşkır* “volk /kurt/” (Akobirov ve Mihaylov, 1988, s. 639), Yeni Uygurcada *karuşku* “ağ. kurt” (Necip, 2008, s. 224) şekillerinde kullanılan bu kelime, Kırgızcada *börü* kelimesinin yerine kullanılan en yaygın örtmece isimdir: *Tuş tarabın it kamagan karışkırday oozun açıp, kaysaktap, tegerene çurkadı* “Etrafını köpekler kuşatmış kurt gibi ağzını açıp, şuursuzca koşarak dolanıyordu (Kasimbekov, 1990, s. 224). Ayrıca Kırgızcada *karışkır* kelimesi, zaman zaman kurdun diğer bazı cinsleri için kullanılan *kızıl börü*, *kök börü*, *kök cal börü* kelimelerindeki *börü* kelimesinin yerini de alabiliyor: *kök karışkır*, *kızıl karışkır*, *kök cal karışkır* gibi. Bunun yanı sıra *karışkır* kelimesinin yardımıyla türemiş *karışkır içik* “kurt postundan yapılan giysi, kürk”, *karışkırga koy kaytart-* “(mot. *kurda koyun baktırmak*) anl. kendisine güvenilmeyecek birisine bir şeyi emanet etmek”, *karışkırdın sotu menen cazala-* “(mot. kurdun mahkemesiyle cezalandırmak) anl. istediği gibi

cezalandırmak, keyfine göre ceza vermek” (Akmataliyev, 2011, I, s. 798) vb. gibi birleşik kelimeler ve deyimler mevcuttur.

Söz konusu *karişkır* kelimesi de *börü* kelimesi için kullanılan **kötü adlandırma** (*lanetleme*) yöntemiyle ortaya çıkmış bir örtmece isimdir.

6. Kök

Kırgızcanın bazı kuzey ağızlarında “*Tüp. kurt*” (Mukambayev, 2009, s. 534) anlamında kullanılan bu kelimenin ayrıca “I. (Buzağı ya da tayın) ince derisi, bu deriden elde edilen kayış”, “II. 1. Gökyüzü; 2. Mavi, gök; 3. *Güney ağ. Çamaşır yıkamada kullanılan toz madde; 4. İlkbaharda yetişmiş ot, bitki; 5. Tar. Yas tutarken giyilen giysi (özellikle itibar sahibi birileri vefat ettiğinde); 6. Boz, gri*” (Yudahin, 1985, I, s. 417), “III. “İnatçı, direngen; hedefinden yılmayan” (Yudahin, 1985, I, s. 418) anlamları da mevcuttur. *Kök* kelimesinin Türkçenin diğer tarihi ve çağdaş yazı dillerinde de genellikle “gökyüzü; Tanrı”, “mavi, yeşil”, “yeşillik, ot” ve “demir” anlamlarında yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak söz konusu dillerle ilgili taranmış olan sözlüklerde *kök* kelimesinin “kurt, börü” anlamına rastlanmamıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi örtmece isimlerin ortaya çıkış kaynağı ve yöntemi çeşitlidir. Kimi örtmece isimler *çañdı ayak*, *çuu kuyruk* örneklerinde görüldüğü gibi söz konusu varlığın olumsuz özellikleriyle ilişkilendirilerek *kötü adlandırma* yöntemiyle yapılmışken kimileri de varlığın rengi, vücut şekli, hareketi, sesi vb. özellikleriyle ilişkilendirilerek *ayrıntıyı öne çıkarma* yöntemiyle ortaya çıkmıştır. Kırgızcanın ağızlarında *kök* kelimesinin kurdun örtmece ismi olarak kullanılmasındaki yaklaşım da kanaatimizce kurdun “boz, gri” rengiyle ilişkili olup *ayrıntıyı öne çıkarmaya* dayalıdır: *Nöşör kuysa kögün küç* “(Sağanak) yağmur yağarsa kurt çok saldırır (güçlenir)” (Mukambayev, 2009, s. 534). Kimi araştırmacılar, Kırgızcada *börü* kelimesinin örtmece isimlerinden biri olduğunu düşündüğümüz söz konusu *kök* kelimesinin *kök börü* kelimesinden geldiğini başka bir deyişle bu kelimenin kısaltılmış şekli olduğunu düşünebilirler. Fakat günümüz Kırgızcasında *kök börü* kelimesi, “Kırgız, Kazak vb. Türk boylarında oynanan at sporu, geleneksel oyun türü” (Arıkoğlu vd. 2017, II, s. 1347)” anlamında kullanılmakta olup, geçmişte kullanıldığı düşünülen ve diğer bazı destanlarda geçen “bozkurt” anlamına hemen hemen hiç rastlanılmamaktadır. Ayrıca Kırgızcada *kök* kelimesi, özellikle gri, boz renkteki bazı hayvanlar için yaygınlıkla kullanılır: *kök at* “boz at, gri tonlu at”, *kök uy* “gri inek, boz inek”, *kök çebiş* “gri tonlu iki yaşındaki keçi”, *kök eşek* “boz eşek”, *kök colbors* “boz kaplan” vb. Ancak bu hayvanların hiçbirine *kök* şeklinde hitap edilmez.

Kırgızcada *kök* kelimesi, kurda ait şu örtmece isimlerin oluşumunda da kullanılmıştır: *kök çunak*, *kök serek* (bk. 7. Kök Çunak, 8. Kök Serek).

7. Kök Çunak

Kırgızcada “kurt” (Yudahin, 1985, II, s. 377) anlamında kullanılan bu örtmece kelime, *kök* “boz, gri” ve *çunak* “yaramaz, âsi” kelimelerinin birleşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Buradaki *çunak* kelimesi, Kırgızcanın yazı dilinde “1. Kulaksız, kısa kulaklı, tek kulaklı; 2. *mec.* Yaramaz, âsi, söz dinleme; 3. *mec.* Zavallı, talihsiz” (Yudahin, 1985, II, s. 377), ağızlarında “1. *Pam.* Çakmak taş oyununda işaret parmağıyla yüzük parmağını yere dayayarak, orta parmağı geriye çekerek oradan taşı geçirme işleminin adı; 2. *Zam.* Hayvanların kulağının üzerinden küçücük kesilerek yapılan işaret” (Mukambayev, 2009, s. 1082) anlamlarında kullanılır. *Kök çunak* kelimesinin *börü* kelimesinin yerine kullanılmasında söz konusu varlığın (kurdun) hem “gri, boz” rengi hem de “düzeni bozan yaramazlığı” dikkate alınarak örtmecelendirilmenin *ayrıntıyı öne çıkarma* ve *ima etme* yöntemi kullanılmıştır.

8. Kök Serek

Kırgızcada “kurt” (Yudahin, 1985, II, s. 146) anlamında kullanılan *kök serek* kelimesinin *kök* “6. Boz, gri” (Yudahin, 1985, I, s. 417) kelimesiyle *serek* kelimesinin birleşimi sonucunda meydana geldiği düşünülmektedir. Buradaki *serek* kelimesinin Kırgızcada I. “*Batk. ağ.* 1. Büyük kulaklı; 2. Kısa kulaklı; 3. Dik kulaklı; II. *Batk. ağ.* Duyarlı, çabuk işiten; III. *Nook. ağ.* Uyanık, dinç” (bk. Mukambayev, 2009, s. 804), “*dvornyaga, pyos /sokak köpeği, güçlü büyük köpek/*” (Yudahin, 1985, II, s. 146) anlamları mevcuttur. Söz konusu *kök serek* kelimesinin oluşumunda tercih edilen *serek* kelimesi, kanaatimizce “büyük güçlü köpek” anlamıyla ilişkilidir. Ayrıca *kök serek* kelimesinin Kazakçada “II. *Jas kaskırdıñ mıktı, kayrattısı /Genç kurdun güçlü ve cesur olanı/*” (Januzakov, 2008, s. 409), Hakasçada *köktir** “1) serıy volk /boz kurt/; 2) seraya sabaka /boz köpek/”; *köktirek* “klička seroy sabaki /gri köpeğin lakabı/” (Subrakova, 2006, s. 197) gibi kullanımları mevcuttur. Şayet bu tahminlerimiz doğruysa *kök serek* örtmece isminin oluşumunda yine kurdu güçlü büyük boz bir köpeğe benzetme yaklaşımı, dolayısıyla *anlama dayalı örtmece* yöntemi söz konusudur.

9. Kudaydın İti, Teñirdin İti

Kırgızcanın İmla Sözlüğü’nde *kudaydın iti* “kurt” (Karasayev, 2009, s. 294) şeklinde kullanılan bu kelimeye Kırgız sözlü edebiyat ürünlerinde sıkça rastlamak mümkündür: *Coldo kele catsa aldınan karışkır çığıptır. Kudaydın iti kurulay açka eken dep koyun aga beret..* “Yolda gelirken önünden kurt çıkmış. “Tanrı’nın köpeği iyice acıkmış” diye koyununu ona vermiş..” (Folk.). Bazı kaynaklarda *teñirdin iti* şeklinde de kullanıldığı görülmektedir. Kurdun Tanrı’nın köpeği olduğuna dair bu anlatılar, diğer pek çok Türk ve Moğol halklarında da görülmektedir. Bunların kökeni ise genellikle kurt kültüne başka bir deyişle totem inanç sistemine kadar uzanır. Örneğin, Yakutlar kurdun *Ulu Toyon’un oğlu* olduğunu söylerken Buryatlar ise *teñerin nohoy* “Tanrı’nın boz köpeği”

demişlerdir (Narinbayeva, 2011, s. 104). Kırgızlarda da *kırk kız* efsanesinde kurt *kızıl it* “kırmızı köpek” olarak tarif edilir ve hanın kızının kırk arkadaşıyla *kızıl itten* hamile kaldığı anlatılır. Ayrıca Kırgızcada kullanılan kurdun örtmece isimleri içerisinde *it-kuş*, *kök serek*, *kök dañıt* örneklerinde görüldüğü gibi kurdu köpeğe benzetme yöntemine sıkça başvurulması da bu tür mitolojik unsurlarla ve geleneksel inanç ve inanış sistemleriyle ilişkilidir (bk. **3. Dañıt**, **4. İt-kuş**, **8. Kök Serek**). Ayrıca Kırgızcadaki *İttin eesi bolso börünün teñiri bar* “Köpeğin sahibi var ise kurdun da tanrısı vardır” (İbragimov, 2008, s. 303) atasözü, kurdun Tanrı köpeği olarak adlandırıldığını ya da ona benzetildiğini bir bakıma teyit etmektedir.

10. Kurt

Kırgızcanın güneybatı ağızlarında “*Batk. ağ. kurt*” (Mukambayev, 2009, s. 565) anlamında kullanılan bu kelimenin temel anlamının “kurtçuk, böcek” olduğu ancak bununla birlikte zamanla tabulaşmış *börü* kelimesinin yerine örtmece isim olarak da çok eski dönemlerden beri kullanılageldiği bilinmektedir. Tarihi Türkçe içerisinde Karahanlıca döneminden itibaren izlenebilen bu kelimenin bulunduğu diğer tarihi ve çağdaş Türk lehçeleri şunlardır:

Kıp. *kurt*, *kurut* (II), “kurt, börü” (Toparlı vd., 2003, ss. 164-165), Hz. *kurt* (I) “kurt (börü)” (Ünlü, 2012, s. 355), TT. *kurt* “Köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (*Canis lupus*). 2. *mec.* Bir yeri, bir şeyi iyi bilen. 3. *sf. mec.* İşini iyi bilen, aldanmaz, kurnaz” (Akalın ed., 2010, s. 1533), Trkm. *gurt* “volk” (Aksakov vd., 1968, s. 213), Ggz. *kurt* “1. *esk.* 1. Zver’ /yırtıcı hayvan/, 2. Volk /kurt/” (Gaydarci vd., 1973, s. 297).

Günümüzde *börü* kelimesi, Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında seyrek de olsa kullanılmaya devam etmektedir (bk. DS, 2009, I, s. 755). Türkmencede de *gurt* kelimesinin yanı sıra *böri* kelimesi mevcuttur.

Hem söz konusu Kırgızcada hem de yukarıda belirtilen Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde *kurt* kelimesinin örtmece isim olarak yeni anlam kazanması, yine *kötü adlandırma* yöntemiyle gerçekleşmiştir. Burada kötü adlandırmanın **küçük düşürme**, **küçümseme**, **aşağılama** türünün kullanıldığını anlamak mümkündür.

11. Uluma

Kırgızcada “1. Uluyan; 2. Kurt” (Yudahin, 1985, II, s. 304) anlamında kullanılan bu kelime, *ulu-* “(kurt, köpek) ulumak” (<*u-la-**) fiiline fiilden isim yapım eki *-ma* ekinin eklenmesiyle türemiştir. Söz konusu örtmece isim, Türkçenin diğer lehçelerinden Kazakçada *ulıma* “kaskır /kurt/” (KÄTS 2011, XIV, s. 722), Altaycada *uluuçı* “uluyan (kurt)” (Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999, s. 193) şekillerinde kullanılmaktadır. Söz konusu örtmece ismin oluşumunda kurdun uluyan özelliği dikkate alınmış olup, örtmecelendirmenin *anlama dayalı ayrıntıyı öne çıkarma* yöntemi kullanılmıştır.

Sonuç

Kırgızcadaki “kurt” ile ilgili örtmece isimler konusunu ele aldığımız bu çalışmada sonuç olarak şunları belirtmek mümkündür:

Kırgızcada “kurt” anlamında kullanılan örtmece isimlerin ortaya çıkışına hiç şüphesiz *börü* kelimesinin tabulaşması sebep olmuştur.

Kırgızcanın kelime hazinesini azami ölçüde barındıran sözlüklerden tespit edilip kökeni araştırılarak kurdun örtmece ismi olduğu anlaşılan ve bu nedenle çalışmamızda ele alınan kelimeler şunlardır: *çañ (çañdı, çañduu) ayak, çuu kuyruk, dañgıt (kök dañgıt), it-kuş, karışkır, kök, kök çunak, kök serek, kudaydın iti, kurt, uluma*. Bu örtmece isimler; kurdun Kırgızların zihnindeki değeri, çağrışım alanları ve özellikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Taranan Kırgızca sözlüklerde “kurt” anlamında kullanılan *kaşaba // kaşabañ, gırg, boobay, çovotoy* gibi kelimelere de rastlanmıştır. Bunlardan *kaşaba* ya da *kaşabañ* kelimesinin kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. *Gırg* kelimesinin ise Kırgızcanın güney ağızlarına Tacik dilinden geçmiş alıntı kelime olduğu anlaşılmaktadır. Diğer *boobay, çovotoy* kelimeleri ise sadece birer bilmecede bilmecenin amacına uygun olarak kullanılan kelimelerdir. Tek başlarına “kurt” anlamına gelecek şekilde kullanılamazlar.

Ele alınan örtmece isimlerin önemli bir kısmı, birleşik yapıya sahiptir: *çañ ayak, çuu kuyruk, it-kuş, kök serek, kök çunak, kudaydın iti*.

Kırgızcadaki *börü* “kurt” ile ilgili örtmece isimlerin önemli bir kısmı, örtmece isimlerin oluşumunda kullanılan bir yöntem olan **kötü adlandırma (dysphemism)** yoluyla ortaya çıkmıştır: *çañ ayak, çuu kuyruk, karışkır, kök çunak, kurt*. Aynı zamanda kurdun **bazı özelliklerini** (rengini, karakterini) **öne çıkarma, ima, benzetme** yöntemleriyle ortaya çıkan anlama dayalı örtmece kelimeler de mevcuttur. Bu durumda özellikle Kırgızcada köpek için kullanılan *it* ve *dañgıt* gibi kelimelerin tercih edilmesi dikkat çekicidir.

Kırgızcada tespit edilen kurtla ilgili örtmece isimlerin önemli bir kısmının ağızlarda kullanıldığı, dolayısıyla yazı dilinin söz varlığı içerisinde yer almadığı anlaşılmaktadır. Ancak *karışkır, it-kuş, uluma, kök serek* gibi bazı örtmece isimler, Kırgızcanın dışında başta Kazakça olmak üzere Özbekçe, Karakalpakça, Altayca, Hakasça için de ortak olan kelimelerdendir. Kırgızcanın bazı ağızlarında nadiren kullanılan *kurt* kelimesi ise hem tarihi Türkçenin konuşulup yazıldığı sahalarda (Karahanlıcadan itibaren) hem de Türkiye Türkçesinde, Gagauzcada ve Türkmencede görülmektedir.

Örtmece isimlerle ilgili bazı araştırmalarda yer verilen ve Kırgızcadaki *börü* kelimesinin yerine kullanılan örtmece isimler olarak gösterilen *kök cal, karsak, baybarak, taşkapkır, atı caman, kokuy* gibi kelimelerin bir kısmının tarafımızca örtmece isim olmadığı düşünülmektedir. Diğer bir kısmının ise kaynağı gösterilmemiş olup, tarafımızca yapılan sözlük taramaları sonucunda da bu kelimelerin kaynağına ulaşılammıştır.

Kısaltmalar

- Batk.* – Kırgızistan’ın Batken Bölgesi
DS – Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-IV c. (2009)
Ggz. – Gagauz Türkçesi
Hz. – Harezmi Türkçesi
KÄTS – Kazak Âdabi Tiliniñ Sözdigi I-XV c. (2011)
Kıp. – Eski Kıpçakça
Krh. – Karahanlı Türkçesi
Nook. – Kırgızistan’ın Nookat İlçesi
Trkm. – Türkmen Türkçesi
TT. – Türkiye Türkçesi

Kaynakça

- Agafona, G. A. ve Kocumberdiyev, İ. K. (1978). *Petroglifi Saymalı-Taşa, Isık-Kulya İ Ketmen-Tyube*. Frunze.
- Ahmerov, K. Z., Baişev, T. G., Bikmurzin, A. M., Kayumova, U. M., Sayargaleyev, B. C., Teregulova, R. N. (1958). *Başkirsko-Russkiy Slovar’*. Moskva.
- Akalın, H. (Ed.). (2010). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Akmataliyev, A. (2010). Manas Eposunda “Börü” Tüşünüğü. *Kırgız Adabiyatı Cana Mezgil* içinde (ss. 332-334). Bişkek: Avrasya Yayınları.
- Akmataliyev, A. (Ed.). (2011). *Kırgız Tilinin Sözdüğü* (C. I-II). Bişkek.
- Akobirov, S. F. ve Mihaylov, G. N. (1988). *Uzbeksko-Russkiy Slovar*, Taşkent.
- Aksakov, K., Altayev, S., Gafurova, H., Kuliyyev, A., Meskutov, V., Muradova, S. vd. (1968). *Turkmensko-Russkiy Sovar’*, Moskva.
- Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., Selçuk, B. ve Şarşenbayev, B. (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük* (C. I-II). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Aslan Erol, H. (2002). Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanına Etkisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, II*, 35-56. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başar, Z. (1972). *Erzurumda Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları*. Ankara.
- Baygaziyyev, S. (2008). *Çiñgizga Karışkırdan Kat*. Bişkek.
- Demirci, K. (2008). Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine. *Milli Folklor*, (77), 21-34.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Divânu Lugâti’t-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gaydarci, G. A., Koltsa, E. K., Pokrovskaya, L. A. ve Tukan, B. P. (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar*. Moskva.
- Güngör, A. (2006). *Kırgızca ve Türkçe’de Hastalık Adlarıyla İlgili Örtmece (Euphemism) Sözlük* (Basılmamış Doktora Tezi), Kuseyin Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkoloji Bölümü. Bişkek.
- Güngör, A. (2006). Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözlük Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 29, 69-93.

- Gürsoy-Naskali, E. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İbragimov, M. (2008). *Kırgız Makal, Lakap, Uçkul Sözdürü*. Bişkek.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler* (C. I-II). Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Januzakov, T. (2008). *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdügi*. Almatı.
- Kalafat, Y. (2009). *Türk Halk Tefekküründe Kurt-2*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karalayev, S. (2010). *Manas*. Bişkek.
- Karasayev, H. (2009). *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü*. Bişkek.
- Karatayev, O. ve Eraliyev, S. (2005). *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*. Bişkek.
- Karıpkulov, A. (Ed.). (1995). *Manas Entsiklopediya* (C. I-II). Bişkek.
- Kasimbekov, T. (1998). *Sıngan Kılıç*. Bişkek.
- Kençiyev, C. (1992). *Balbay Baatır Bayamı*. Bişkek.
- Köse, N. (2004). Kırgızların Halk Hekimliğiyle İlgili Bazı Pratikler Hakkında. *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan* içinde (ss. 535-542). Ankara.
- Moldaliev, N. (2010). *Kırgızcadaki Sağlıkla İlgili Sözcükler* (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Mukambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Diyalektolojikalık Sözdüğü*. Bişkek.
- Murzakmetov, A. (26.04.2012). Kırgızdın Tukumsuzdukka Karşı İrımıdarı. *Kök Asaba Gazetesi*. 18 Ocak 2019 tarihinde <http://Kmb3.Hostenko.Com/2012/04/26/> adresinden erişildi.
- Narınbayeva, N. O. (2011). *Mif. Oozeki Kara Sözdün Köönö Uñguları*. Bişkek.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orozbakov, S. (1982). *Manas* (C. IV). Frunze.
- Orozobayev, M. (2018). Kırgız Halk Hekimliğinde Tedavi Malzemesi Olarak Kurt (Börü). *IV. Uluslararası Türk Bilgi Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 509-516). Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Rıskulov, S. (1991). *Kara Şumkar*. Bişkek.
- Saalayeva, N. A. (2013). Kırgız Tilindeki Cambarlarga Baylanıştuu Tergöölör. 01.04.2016 tarihinde <http://Arch.Kyrlibnet.Kg/Uploads/Knusaalaevan.A.1.2013-4.Pdf> adresinden erişildi.
- Subrakova, O. V. (Ed.). (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar*. Novosibirski.
- Suvandii, N. D. (2016). Tabu İ Evfemizmi V Ohotnič'ey Leksike Tuvinskogo Yazıka. *Filologičeskiye Nauki. Voprosı, Teorii İ Praktiki*, 5(59), 138-141. Tambov: Garamota Yayınları.
- Tenişev, E. R. (Ed.). (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*. Moskva.
- Ünlü, S. (2012). *Harezim Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitapevi Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kırgızça-Orusça Sözdük* (C. I-II). Frunze.